

Qumran en het vroege Jodendom

Betekenis en achtergrond van de Dode Zeerollen

Mladen Popović

Onze kennis van het Jodendom van vóór de Romeinse verwoesting van de tempel in Jeruzalem in 70 n.Chr. is ingrijpend veranderd door de vondst van de Dode Zeerollen. Qumran, een nederzetting uit de Grieks-Romeinse periode, is in 68 n.Chr. door de Romeinen verwoest tijdens hun oorlog tegen Joodse opstandelingen (66-70/73). In de directe omgeving van Qumran zijn tijdens de jaren 1947-1956 in elf grotten een dozijn tekstrollen en duizenden grotere en kleinere fragmenten gevonden. Dit artikel gaat in op de betekenis en de achtergrond van de tekstvondsten.

Er is de laatste jaren veel discussie over de bewoners van Qumran (zie ook de bijdrage van Jürgen Zangenberg in dit nummer). Het meest aannemelijke is volgens mij dat de Dode Zeerollen daar eens gelegen hebben en van de bewoners waren, wat niet betekent dat ze allemaal ter plekke zijn geschreven. Mijn positie, die voor een deel anders is dan die van Zangenberg, is in het kort deze. De tekstvondsten in de grotten kunnen niet los van de nederzetting worden beschouwd. Het verband tussen de nederzetting en de grotten is gebaseerd op (1) een temporele overeenkomst (grotten en nederzetting waren gelijktijdig in gebruik), (2) de nabijheid tot elkaar (Grot 7-9 konden alleen via de nederzetting worden bereikt en Grot 4, 5 en 10 lagen direct aan de overzijde van de *wadi*) en (3) een typologische overeenkomst van een bijzonder soort aardewerk (de *scroll jars* of boekrolkruiken) dat op beide plaatsen is aangetroffen. Bovendien (4) hebben recente chemische analyses van het aardewerk uit de grotten en de nederzetting aangetoond dat eenzelfde herkomst uit Qumran moet worden aangenomen.¹

Dat betekent niet dat de inhoud van de teksten de archeologische interpretatie van de nederzetting bepaalt, wel dat de tekstvondsten als zodanig archeologische artefacten zijn die in samenhang met de nederzetting moeten worden

gezien. Het lijkt aannemelijker dat de teksten het bezit waren van de bewoners van Qumran die ze in hun eigen kruiken verborgen hebben, dan dat ze uit verschillende (Sadduceese?) bibliotheken uit Jeruzalem stammen en via een onduidelijke (priesterlijke) connectie met hulp van de bewoners nabij Qumran verborgen zijn ten tijde van de Joodse opstand tegen Rome.² Niet alleen miskent deze these het samenhangende karakter van de Qumranteksten (zie hieronder), maar ook gaat zij voorbij aan het feit dat een regionale en agriculturele interpretatie van Qumran niet uitsluit dat de teksten toebehoorden aan de bewoners van Qumran. Zowel in archeologisch als in tekstueel opzicht maakt recent onderzoek steeds meer duidelijk dat ons beeld van de nederzetting van Qumran en haar bewoners verandert: niet geïsoleerd en afgesloten van de buitenwereld, maar veel meer op allerlei mogelijke manieren in interactie met haar omgeving.

Het grote belang van de Dode Zeerollen is dat ze een veelvormigheid van het Jodendom vóór 70 laten zien, die we voor de vondst niet kenden of zelfs voor mogelijk hielden. Deze pluriformiteit geldt onder andere voor de tekst van de Hebreeuwse Bijbel of het Oude Testament, maar ook, misschien wel vooral, voor de vele voorheen onbekende composities die variëren van bijbelse exegese (zogenaamde *pesharim* en andere teksten), uitleg van Joodse leefregels (*halacha*), orderegels, poëtische teksten, wijsheidsliteratuur en magische teksten tot liturgische teksten, eschatologische literatuur, zogenaamde para-bijbelse literatuur of Herschreven Bijbel, kalenderwetenschap en astrologische teksten. De manuscripten dateren van de derde eeuw v.Chr. tot en met de eerste eeuw n.Chr. toen Qumran door de Romeinen werd verwoest. Het merendeel van de bijna duizend manuscripten is in het Hebreeuws geschreven, ongeveer honderd manuscripten zijn in het Aramees opgesteld en slechts ongeveer tien in het Grieks. De Dode Zeerollen bieden ons niet alleen de oudste handschriften van boeken van de Hebreeuwse Bijbel, maar vooral ook de restanten van talrijke teksten die ons voorheen volledig onbekend waren en na de eerste eeuw in de vergetelheid zijn geraakt tot de recente ontdekkingen van de rollen. Hierdoor zijn we oude, al bekende teksten in een nieuw licht gaan bezien en voorheen onbekende teksten laten een ongekennde creativiteit en dynamiek van die periode zien in de omgang met de voorvaderlijke tradities.

Qumran in context: tekstvondsten bij de Dode Zee

De afgelopen zestig jaar is de regio ten westen van de Dode Zee tot een van de belangrijkste vindplaatsen buiten Egypte geworden van tekstvondsten uit de oudheid. Deze ontdekkingen in de moderne tijd zijn niet de eerste. Eusebius (ca. 260-340) vertelt over Origenes (ca. 185-254) dat deze bij zijn werk voor de

Hexapla een Psalmenmanuscript gebruikte dat ten tijde van keizer Caracalla (211-217) in een kruik in de buurt van Jericho was gevonden. En een negende-eeuwse brief verwijst naar een Arabische jager die in de buurt van Jericho een grot had ontdekt waarin een groot aantal schriftrollen van de Hebreeuwse Bijbel en andere Hebreeuwse teksten lagen, waaronder ook, volgens deze brief, meer dan tweehonderd Psalmen van David.

Vooral bekend bij het grote publiek zijn de Dode Zeerollen. Maar daarnaast



▲ Gedeelte uit Peshar Habakuk (1QpHab): Dit is kolom 12 van Peshar Habakuk. In dit gedeelte wordt de tekst van Habakuk 2:17-20 zin voor zin geciteerd (regel 1, regel 6-7, regel 10b-12a, regel 15-17). Na elk citaat volgt uitleg (peshar). In de uitleg wordt de profetie van Habakuk betrokken op de tijd van de auteur en zijn lezers. Opvallend is dat verschrikkingen waarover Habakuk spreekt, worden verbonden met het gedrag van 'de Goddeloze Priester'. Hiermee wordt, uiterst negatief, de hogepriester in Jeruzalem aangeduid. Wie het precies is, is omstreden, maar zeer waarschijnlijk een van de Hasmonese priesters uit de 2e eeuw v.Chr. De peshar, die de profetie van Habakuk betreft op de situatie van de auteur en zijn lezers, pretendeert de ware betekenis van de heilige profetie te onthullen. Deze manier van omgaan met de 'Schriften' (het Oude Testament) vertoont raakvlakken met de (vroeg)christelijke uitleg van het Oude Testament.

Foto: uit: W.W. Fields, *The Dead Sea Scrolls: A Short History*, Leiden: Brill 2006, 56

zijn ook in andere grotten en plaatsen in het gebied manuscripten gevonden. In de twee decennia na de vondst van de eerste grot met Dode Zeerollen in 1946-47 is het onherbergzame woestijngebied ten westen van de Dode Zee intensief doorzocht en meer recent gebeurde dat ook in de jaren negentig. Daarbij zijn vele honderden grotten ontdekt en doorzocht. Veel van deze grotten waren weliswaar leeg en zonder vondsten, maar een groot aantal bevatte sporen van menselijke aanwezigheid in de oudheid, zoals keramiek en metalen voorwerpen, munten, textiel en houten voorwerpen. Daarnaast zijn in een aantal grotten ook manuscripten ontdekt, net als bijvoorbeeld bij opgravingen van de vesting van Masada.

De vindplaatsen van deze andere manuscripten omspannen een gebied dat zich uitstrekt van Wadi Daliyeh, 15 kilometer ten noorden van Jericho, tot aan Masada in het zuidelijke deel van de westkust van de Dode Zee. De chronologische reikwijdte van de teksten is enorm: vanaf het midden van de achtste eeuw v.Chr. (een palimpsestmanuscript uit Wadi Murabba'at) en de Perzische periode (midden vierde eeuw v.Chr.: Wadi Daliyeh en Ketef Jericho) tot aan de periode van de eerste opstand tegen Rome in 66-70/73 n.Chr. (vooral Qumran, Masada, Murabba'at en de omgeving van En Gedi), de Bar Kochba-opstand tegen Rome in 132-135 n.Chr. (vooral bij Murabba'at en En Gedi), en ook de Arabische periode (achtste-elfde eeuw: Khirbet Mird). De diversiteit aan verschillende talen is navenant: Aramees, Hebreeuws, Grieks, Nabatees, Latijn (bijvoorbeeld een fragment van Vergilius' *Aeneis* in Masada) en Arabisch. Het merendeel van de manuscripten die buiten de grotten rondom Qumran zijn gevonden, zijn van niet-literaire aard zoals oorkonden over slavenverkoop of landbezit, trouw- of scheidingspapieren, contracten, rekeningen en persoonlijke brieven. Slechts een klein deel betreft literair-religieuze teksten zoals enkele fragmenten of schriftrollen van Leviticus, Deuteronomium, Psalmen, Ezechiël, Wijsheid van Jezus Sirach en de Twaalf Kleine Profeten. Alle tekstvondsten in het betreffende gebied zijn van groot belang door de nieuwe inzichten die zij ons bieden in historische, maatschappelijke, economische en religieuze ontwikkelingen in Palestina in de oudheid en de vroege Arabische periode. De Dode Zeerollen onderscheiden zich van de andere tekstvondsten in het woestijngebied ten westen van de Dode Zee doordat de teksten vooral van literair-religieuze aard zijn; er zijn slechts een paar fragmenten van rekeningen, namenlijsten en schrijfoefeningen gevonden.

Karakterisering van het corpus van Qumran

Nadat recentelijk pas alle manuscripten zijn gepubliceerd, moet met nieuwe ogen worden gekeken naar het karakter van het gehele corpus. Het idee dat de

Dode Zeerollen alleen relevant zouden zijn om de gemeenschap van Qumran te begrijpen is achterhaald door recente ontwikkelingen. De teksten hebben, zo begint nu meer en meer te blijken, een veel bredere zeggingskracht of representativiteit dan alleen Qumran.

De oudere visie was het gevolg van het feit dat tot eind jaren tachtig/begin jaren negentig slechts een klein deel van de teksten, voornamelijk uit Grot 1, was gepubliceerd. Op grond van dat materiaal werd het merendeel van de ‘niet-bijbelse’ manuscripten als ‘sektarisch’ gekwalificeerd, dat wil zeggen, geschreven door de gemeenschap van Qumran. Maar met de stormachtige ontwikkelingen en de publicatie van heel veel nieuw materiaal vanaf de midden jaren negentig uit alle elf grotten, en vooral Grot 4, is dat oudere hermeneutische paradigma sinds het nieuwe millennium sterk bijgesteld. Het merendeel van de Dode Zeerollen blijkt nu ‘niet-sektarisch’ te zijn.

Kort gezegd, de ‘bijbelse’ manuscripten maken ongeveer 20% uit van het totaal aan bijna duizend manuscripten. De ‘niet-bijbelse’ manuscripten kunnen op verschillende manieren worden onderverdeeld. Een gangbare onderverdeling is in ‘sektarisch’ en ‘niet-sektarisch’, waarbij de laatste categorie teksten aanduidt die niet zijn geschreven door leden van de gemeenschap van Qumran. In de categorie ‘sektarisch’ vallen die teksten die met een eigen vocabulaire een specifieke gedachtewereld, wereldbeeld of ethiek uitdrukken (dualistisch en deterministisch) en daardoor helder te onderscheiden zijn van andere teksten.³ Vaak drukken de ‘sektarische’ teksten een zelfbeeld uit volgens welke de eigen groep onder verwijzing naar historische gebeurtenissen (vervolgingen bijvoorbeeld) of eschatologische scenario’s (zoals het eindoordeel) als gemeenschap van uitverkorenen volledig is afgezonderd van andere mensen. Echter, alle teksten overziend kunnen slechts relatief weinig manuscripten positief als ‘sektarisch’ worden geïdentificeerd. In de meeste gevallen ontbreken positieve, tekstuele criteria voor een dergelijke classificatie. De categorie ‘niet-sektarisch’ is daarom veel groter.

Het is aannemelijk dat de ‘niet-sektarische’ teksten niet alleen binnen de gemeenschap van Qumran werden gelezen, maar ook door Joden daarbuiten, net als de ‘bijbelse’ manuscripten. Deze categorie teksten had derhalve een bredere verspreiding en heeft daarmee ook een algemenere relevantie voor onze kennis van de Joodse cultuur en samenleving in



Palestina in de Oudheid. De ‘niet-sektarische’ manuscripten maken maar liefst 65-70% uit van het totaal aan Dode Zeerollen.

De Dode Zeerollen geven ons daarom niet alleen inzicht in het gedachtegoed van Joden in Qumran, maar bieden vooral ook een unieke blik op velerlei gedachtegoed dat bredere verspreiding had in Joods Palestina in de Grieks-Romeinse periode.

De bibliotheek van Qumran?⁴

De tekstvondsten in de grotten nabij Qumran vormen een samenhangend geheel. In verscheidene grotten vinden we meerdere kopieën van dezelfde tekst of compositie. En dat lijkt vooral te gelden voor de zogenaamde sektarische teksten. Een sektarische tekst bij uitstek is de Regel van de Gemeenschap (*serekh ha-yachad*), waarvan twaalf manuscriptkopieën zijn gevonden. Deze compositie is als een goed bewaarde rol gevonden in Grot 1. Maar belangrijke grotere en kleinere fragmenten van meerdere kopieën zijn ook gevonden in Grot 4 en 5, en wellicht bevindt zich te midden van het materiaal uit Grot 11 nog een dertiende kopie. Andere voorbeelden zijn de *Hodayot*, sektarische lofliederen, uit Grot 1 en 4; het *Damascus Document* uit Grot 4, 5 en 6, maar ook ‘niet-sektarische’ teksten als *Jubileën* (Grot 1, 2, 3, 4 en 11), het *Boek van de Reuzen* (Grot 1, 4 en 6) en *Mozesapocriefen* (Grot 1, 2 en 4). De aanwezigheid van meerdere kopieën van eenzelfde tekst in verschillende grotten van Qumran, vooral wanneer het voorheen onbekende ‘sektarische’ teksten betreft, is een sterk argument voor het samenhangende karakter van het gehele corpus van manuscripten van Qumran.

Naast meerdere kopieën verspreid over verschillende grotten vinden we ook het handschrift van dezelfde kopiïst terug in verschillende manuscripten in verschillende grotten. De kopiïst van de Regel van de Gemeenschap uit Grot 1 bijvoorbeeld heeft ook meerdere manuscripten uit Grot 4 gekopieerd (bijvoorbeeld 4QTestimonia en 4QSam^c).

Niet alleen de aanwezige teksten geven informatie over de samenstelling van het corpus, ook de afwezigheid van bepaalde teksten lijkt niet zonder betekenis. Het is opvallend dat het boek Ester ontbreekt. Dat zou misschien toeval kunnen zijn, doordat het manuscript de tand des tijds niet heeft doorstaan. Maar ook het poeriemfeest, dat van groot belang is in Ester, ontbreekt volledig in de kalenderteksten en liturgische teksten die verder in Qumran zijn gevonden. Dat is een aanwijzing dat het boek Ester en het bijbehorende poeriemfeest niet van belang waren voor de mensen achter de verzameling van Qumran. Andere opvallende lacunes in het corpus zijn bijvoorbeeld Judit en 1 Makka-beeën, mogelijk vanwege hun pro-Hasmonese perspectief.⁵

De kwantitatieve verdeling van ‘sektarische’ manuscripten en kopiïstenhandschriften over de elf grotten en het ontbreken van bepaalde teksten spreken tegen de hypothese dat de manuscripten van Qumran uit Jeruzalem stammen en een dwarsdoorsnede van alle Joodse literatuur uit de Grieks-Romeinse periode representeren. De gegevens ondersteunen veeleer de these van een groepspecifieke en samenhangende collectie teksten. Hoewel het precieze karakter hiervan nog niet volledig is verklaard, is het evident dat het niet gaat om een toevallig bij elkaar gekomen of gebrachte verzameling manuscripten. Maar of we van een bibliotheek kunnen spreken is minder duidelijk. Ten eerste is de toestand waarin de schriftrollen in de grotten verborgen lagen verschillend. In Grot 1 waren ze zorgvuldig in linnen gewikkeld en in speciale boekrolkruiken geplaatst (alleen de bedoeïenen meldden ze zo gevonden te hebben), terwijl in Grot 4 de honderden manuscripten in de grot lijken te zijn gegoooid en niet zorgvuldig gedeponereerd zoals in Grot 1. In andere grotten dan Grot 1 zijn tijdens opgravingen weliswaar ook vele potscherven gevonden van dergelijke boekrolkruiken, maar geen enkele meer intact met daarin schriftrollen. Ten tweede bevatten de Dode Zeerollen ook teksten die je op het eerste gezicht niet in een bibliotheek zou verwachten, zoals *tefilin* en *mezuzot*,⁶ schrijfoefeningen en enkele niet-literaire documenten, zoals rekeningen en namenlijsten uit Grot 4.

De gemeenschap van Qumran

Wie hebben de Dode Zeerollen geschreven? Al vanaf de eerste ontdekking van de manuscripten hebben overeenkomsten tussen vooral de Regel van de Gemeenschap enerzijds en anderzijds wat antieke auteurs als Philo van Alexandrië, Flavius Josephus en Plinius de Oudere hebben geschreven over de Essenen een belangrijke rol gespeeld in de beantwoording van deze vraag. De meeste onderzoekers lijken aan te nemen dat de religieuze gemeenschap die Qumran bewoonde op enigerlei wijze verbonden was met de Essenen.

Toch bieden de antieke berichten over de Essenen niet alleen overeenkomsten met Qumranteksten, maar ook verschillen. Hierdoor is men ook geneigd om de identificatie van de Qumrangemeenschap met de Essenen te nuanceren. Het zou in het geval van de Qumran bijvoorbeeld kunnen gaan om een afsplitsing binnen de Essenen, zoals de zogenoemde Groningen-hypothese van Adam van der Woude en Florentino García Martínez stelt. Maar het is ook heel wel mogelijk dat we te maken hebben met een groep waarover Josephus en andere antieke schrijvers niet expliciet hebben bericht. Onze bronnen bieden immers geen objectieve en volledige weergave van de werkelijkheid. Josephus werkte bijvoorbeeld met een schema van drie Joodse sektes (Farizeeën, Sadduceeën en Essenen), terwijl hij de zogenaamde *Vierde Filosofie* in een specifieke context

en om een specifieke reden noemde (namelijk die van de Joodse Oorlog tegen Rome; zie zijn *Joodse Oudheden* 18.4-10, 23-25). Er is geen reden om aan te nemen dat hiermee alle diverse stromingen in het toenmalige Jodendom door Josephus uitputtend zijn beschreven.

Dat wordt ook duidelijk wanneer we letten op onze antieke bronnen voor de verschillende Joodse groepen en dan met name de Essenen. Dan blijkt dat andere antieke bronnen niet met het schema van Josephus werken, kortom, een andere blik op hun werkelijkheid bieden. Wat zijn onze bronnen voor de Essenen? Het gaat dan even niet om de Essenen op zichzelf maar om onze bronnen die over deze groep informatie geven, en hierbij is juist het negatieve bewijs belangrijk. De Essenen worden weliswaar genoemd door Philo, Josephus en Plinius, maar ontbreken ten enenmale in het Nieuwe Testament. Voor de auteurs van het Nieuwe Testament waren de Essenen blijkbaar niet van belang, om welke redenen dan ook, terwijl de Farizeeën en de Sadduceeën dat wel waren. In hun weergave van de werkelijkheid komen ze niet voor, maar dat zegt natuurlijk niets over de historische werkelijkheid van de Essenen in die periode. We moeten ons er daarom van bewust zijn dat onze bronnen geen eenvoudige weergave van de historische werkelijkheid bieden. Dat betekent dat we ons in de historische identificatie van de gemeenschap van Qumran niet zouden moeten beperken tot alleen die groepen waarover de antieke auteurs die wij nu nog kunnen lezen, hebben geschreven. Alsof we alleen daaruit mogen kiezen. Het kan heel goed gaan om een groep die de antieke auteurs niet hebben opgemerkt of beschreven.

Voor de relevantie van de Dode Zeerollen is het ook niet zo van belang wie nu precies de teksten hebben geschreven. Dergelijke identificaties kunnen op zichzelf interessant zijn, maar voor een beter begrip van de teksten zijn ze niet noodzakelijk.

In het begin van mijn artikel heb ik al kort verwezen naar de verschillende soorten teksten die ons nu ter beschikking staan. Het is onmogelijk om de rijkdom aan teksten in dit korte bestek recht te doen. Gezien de gerichtheid van dit tijdschrift op Bijbel en vertalen, wil ik mij in het laatste deel van mijn artikel richten op de Hebreeuwse Bijbel in Qumran en de omgang met de voorvaderlijke tradities in 'niet-bijbelse' teksten.

Tekstuele pluriformiteit van bijbelse Dode Zeerollen: Jeremia

Het is al vrij lang bekend dat de Dode Zeerollen van groot belang zijn geweest voor onze kennis van de overleveringsgeschiedenis van de tekst van het Oude Testament. De bijbelse manuscripten zijn vaak meer dan duizend jaar ouder dan de masoretische handschriften, zoals de Codex Aleppo en de Codex

Leningradensis. Enerzijds bevestigen de Dode Zeerollen de ouderdom van de masoretische traditie. Anderzijds laten ze zien dat de masoretische tekstvorm niet de enige Hebreeuwse tekst was die rond het begin van onze jaartelling in omloop was. Deze stand van zaken weerspreekt Josephus' bewering dat de schriftelijke overlevering van de Joodse voorvaderlijke tradities dermate zorgvuldig was dat 'nog nooit iemand het heeft gewaagd er iets aan toe te voegen of er iets uit te verwijderen of in te veranderen' (*Contra Apionem* 1.42).⁷ De wens lijkt eerder vader van de gedachte te zijn geweest.

Het boek van de profeet Jeremia biedt hiervan een goede illustratie (zie ook de bijdrage van Matthijs de Jong in dit nummer). Onder de Dode Zeerollen zijn zes manuscripten van Jeremia gevonden.⁸ Een aantal daarvan heeft een tekst die overeenkomt met de masoretische tekstvorm. Maar twee van de Jeremia-manuscripten, 4QJer^b en 4QJer^d, laten een Hebreeuwse tekst zien die de twee kenmerken van de Griekse vertaling, de *Septuaginta*, ondersteunt: de tekst is korter en afzonderlijke verzen staan in een andere volgorde. Reeds lang voor de ontdekking van de Dode Zeerollen speelde de vraag of deze verschillen veroorzaakt waren door de Griekse vertaler of dat die vertaler een Hebreeuwse tekst voor zich had liggen die afweek van wat we kennen uit de masoretische traditie. Dankzij de vondsten in Qumran lijkt vrijwel zeker dat de Griekse vertaler een andere Hebreeuwse tekst voor zich had liggen die afweek van wat we kennen uit de masoretische traditie; een Hebreeuwse tekst die erg veel geleken zal hebben op 4QJer^b. Er is dan ook voorgesteld om in deze twee verschillende tekstvormen, voor het gemak even de korte en de lange, twee verschillende edities van Jeremia te zien.

Echter, anders dan wel eens wordt gesteld kan men op grond van de gegevens die Qumran biedt niet concluderen dat de Griekse vertaling en de twee manuscripten 4QJer^b en 4QJer^d een oudere editie zijn geweest, terwijl de masoretische tekst dan een latere, aangepaste editie representeert. Twee andere manuscripten ondersteunen de masoretische tekstvorm: 4QJer^a en 4QJer^c. 4QJer^a, als representant van de lange editie, is een manuscript dat dateert van laat derde tot begin tweede eeuw v.Chr., terwijl 4QJer^b als representant van de korte editie dateert van de eerste helft tweede eeuw v.Chr. Dat betekent dat deze twee edities gelijktijdig en naast elkaar bestonden: beide zijn gevonden in Qumran. Het spannende van de Dode Zeerollen is niet dat ze ons in staat stellen de oudste tekst van een bijbels geschrift te reconstrueren, maar eerder de fascinerende tekstuele veelvormigheid rond de jaartelling te aanschouwen.

Als in dit geval Qumran representatief is voor Joods Palestina in de Grieks-Romeinse periode in meer algemene zin, dan moet worden geconcludeerd dat er niet één standaardtekst was in het Jodendom voor 70, maar dat meerdere

tekstedities van bijbelse boeken in omloop waren.⁹ Aangezien de precieze tekst (nog) niet gefixeerd was, wordt ook wel gezegd dat de tekst van bijbelse boeken vloeiend was in de periode voor 70. De precieze tekstvorm van de masoretische traditie was niet de enige gezaghebbende tekstvorm¹⁰ in de paar eeuwen voor de verwoesting van de tempel van Jeruzalem in 70. Vanuit later oogpunt betreft het teksten die bijbels en canoniek zijn, maar historisch beschouwd zijn ze dat in die tijd (nog) niet. Vanuit historisch oogpunt is het gebruik van woorden als ‘bijbels’ of ‘canoniek’ voor specifieke teksten of manuscripten uit deze periode anachronistisch, omdat er nog geen afgesloten lijst van gezaghebbende boeken was waarvan de precieze tekst woordelijk vastlag.¹¹

Tekstuele pluriformiteit van ‘niet-bijbelse’ Dode Zeerollen: Pseudo-Ezechiël

De bijbelse teksten werden op verschillende manieren bewerkt en herschreven. Het is een glijdende schaal van revisies, die uiteenlopen van kleinere en grotere veranderingen, tot volledige herschrijvingen van bijbelteksten. Het zijn teksten die ook onderling weer erg van elkaar kunnen verschillen, wat het moeilijk maakt ze onder een noemer te vangen, hoewel ‘para-bijbels’ op het moment het meest gangbaar lijkt, naast ‘Herschreven Bijbel/Schrift’. Dit zijn teksten die door de bijbelse literatuur geïnspireerd zijn, en er soms niet eens goed van te onderscheiden zijn.

Pseudo-Ezechiël, uit de tweede eeuw v.Chr. is zo’n boek. De tekst bevat dialogen tussen God en de profeet Ezechiël. Pseudo-Ezechiël wijkt op verschillende punten af van de bijbelse Ezechiël. Niet alleen is de tekst anders, maar ook de interpretatie en betekenis is anders. Er worden Ezechiël andere woorden in de mond gelegd, zouden we kunnen zeggen. Als voorbeeld kijk ik naar het beroemde visioen van de vallei met droge botten uit Ezechiël 37.

Verschiedende aspecten van deze tekst zijn erg interessant, maar nu beperk ik me in het bijzonder tot de betekenis die Ezechiël 37 zelf geeft van het visioen in de verzen 11-14. God zegt tegen Ezechiël dat deze beenderen het volk van Israël zijn, dat weer teruggebracht zal worden naar het eigen land. De betekenis van dit visioen betreft niet zozeer letterlijk het idee van de lichamelijke opstanding van individuen, maar moet begrepen worden als een visioen dat metaforisch van betekenis is: de nationale wederopstanding van het volk Israël dat in ballingschap in Babylon is, maar weer zal terugkeren naar het eigen land.

In Pseudo-Ezechiël komt het visioen op de volgende wijze voor:

‘[en zij zullen weten] ¹ [dat ik JHWH ben], die zijn volk verlost heeft door hun het verbond te geven.’ ONBESCHREVEN ² [En ik zei: ‘JHWH], ik heb velen uit

Israël gezien die uw naam liefhebben en wandelen ³ op de wegen van [uw hart. En de]ze (dingen), wanneer zullen zij gebeuren? En hoe zullen zij beloond worden voor hun trouw?’ En JHWH zei ⁴ tegen mij: ‘Ik zal de kinderen van Israël laten zien en zij zullen weten dat ik JHWH ben.’ ONBESCHREVEN

⁵ [En Hij zei]: ‘Mensenkind, profeteer over de beenderen en zeg: La[at] ge-beente [zich aaneenvoegen] met zijn gebeente en gewricht ⁶ [met zijn gewricht.’ En] zo [geschied]de. Hij zei een tweede keer: ‘Profeteer en laten daarop pezen komen en laten zij met huid ⁷ [daarop] overdekt worden.’ [En] z[o geschied]de. Hij zei opnieuw: ‘Profeteer over de vier winden van de hemel en laten ze adem blazen ⁸ [in de gevallenen. En zo zal geschieden]: een talrijke menigte mensen zal [tot le]ven komen en zij zullen JHWH van de hemelse machten zegenen, die ⁹ [hen tot leven bracht].’

[ONBESCHREVEN En] ik zei: ‘JHWH, wanneer zullen deze (dingen) gebeuren?’ En JHWH zei tegen [mij: ...] ¹⁰ [...] ... [en] een boom zal overbuigen en (weer) recht trekken.¹²

Ook over deze tekst valt veel meer te zeggen. Het belangrijkste voor nu is (1) het nieuwe kader waarin het visioen wordt verteld en (2) het ontbreken van een deel van de tekst. Deze twee transformaties geven een nieuwe betekenis aan Ezechiëls visioen van de droge botten. De inleiding van de bijbelse Ezechiël ontbreekt: de vraag wordt niet gesteld *of* de botten kunnen leven. De vraag is *hoe* individuele rechtvaardigen die Gods naam liefhebben, beloond zullen worden. Het antwoord daarop is het visioen. Zij zullen tot leven worden gewekt. Er is niet alleen een ander kader maar met het ontbreken van tekst is er ook een andere betekenis van het visioen. De verzen 11-14 waar het visioen metaforisch werd geduid ontbreken in Pseudo-Ezechiël. In plaats van Ezechiël 37:11-14 weer te geven, stelt Pseudo-Ezechiël direct de vraag wanneer deze dingen zullen gebeuren, wanneer de rechtvaardigen met opstanding uit de dood beloond zullen worden. Pseudo-Ezechiël is het vroegste voorbeeld van deze interpretatie van Ezechiël 37 als een werkelijke, lichamelijke opstanding. Een interpretatie die we in latere vroegjoodse en vroegchristelijke literatuur veel vaker tegenkomen.¹³ Pseudo-Ezechiël haakt duidelijk aan bij de gezaghebbende status van de profeet Ezechiël om vervolgens het boek Ezechiël te herschrijven, van een nieuwe interpretatie te voorzien en op die wijze de nieuwe tekst hetzelfde gezag mee te geven. Hetzelfde gezag wordt geclaimd. De tekst presenteert zich nergens als een secundaire Ezechiëltekst, of een pseudotekst, zoals wij het noemen. De tekst claimt gewoon de woorden van Ezechiël te geven: ‘[En dit zijn de woorden van Ezechiël. En het woord van YHWH kwam tot [mij: ‘Mensenkind, profeteer] en zeg: ...’ (4Q385b 1 1-2).



▲ Fragment van Pseudo-Ezechiël (4Q386): *Dit is een gedeelte van een bewerking van het visioen van de dorre beenderen, Ezechiël 37:1-14. Popović geeft een vertaling en een bespreking van deze tekst.*

Foto: T. Sagiv, Israel Antiquities Authority

Afsluitend

De Bijbel bestond voor 70 nog niet. De boeken die later de bijbelse boeken zijn geworden, bestonden nog niet in gefixeerde tekstuele vorm of in één standaardtekst. Tegelijkertijd zien we een enorme literaire creativiteit en dynamiek van nieuwe boeken die geïnspireerd zijn op gezaghebbende ‘bijbelse’ voorbeelden, en die deze voorbeelden ook gebruiken om hun eigen gezag te bevestigen. De grenzen tussen ‘bijbelse’ en dit soort ‘niet-bijbelse’ teksten waren waarschijnlijk vloeïend, in die zin dat het duidelijke onderscheid dat wij aanbrengen zeer waarschijnlijk niet door iedereen in de Grieks-Romeinse periode zo werd gemaakt. Dit is een van de spannende dingen die de Dode Zeerollen ons hebben geleerd.

In tegenstelling tot Josephus’ claim van uniformiteit zien we dus dat er tekstuele pluriformiteit was in het Jodendom voor 70. Josephus formuleerde zijn stelling om verschillende redenen, maar een daarvan kan simpelweg de gedachte zijn geweest dat heilige boeken definitief en onveranderlijk zijn en een gefixeerde tekst hebben. Maar de wens is hier vader van de gedachte geweest; de praktijk is anders, ook vandaag de dag.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld J. Gunneweg en M. Balla, 'Neutron Activation Analysis: Scroll Jars and Common Wares' in: J.-B. Humbert en J. Gunneweg, *Khirbet Qumrân et 'Ain Feshkha II: Études d'anthropologie, de physique et de chimie, Studies of Anthropology, Physics and Chemistry*, Fribourg en Göttingen 2003, 3-53.
- 2 Zo bijvoorbeeld Y. Hirschfeld, *Qumran in Context: Reassessing the Archaeological Evidence*, Peabody 2004.
- 3 Volgens een hypothese van Emanuel Tov zijn 167 manuscripten als Qumran-groepspecifiek te classificeren wanneer ze in hun schrijfwijze onder andere een bepaalde orthografie en morfologie laten zien (de zogenaamde *Qumran Scribal Practice*). Zie E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert*, Leiden 2004, 261-273.
- 4 Zie voor een uitgebreidere bespreking ook E. Tigchelaar, 'De bibliotheek van Qumran?' in: F. García Martínez en E. Tigchelaar (red.), *Fragmenten uit de woestijn. De Dode-Zeerollen opnieuw bekeken*, Zoetermeer 2003, 33-47.
- 5 Natuurlijk is geen enkele generalisering zonder problemen. Zo is in Qumran ook een 'niet-canonieke' psalm gevonden (4Q448) waarin een gebed staat voor koning Jonathan, waarschijnlijk de Hasmonese koning Alexander Jannaeus (103-76 v.Chr.). Zie F. García Martínez en A. van der Woude in samenwerking met M. Popović, *De rollen van de Dode Zee*, Tweede herziene en aangevulde druk, Kampen 2007, 447, 455-456.
- 6 *Tefilin* en *mezuzot* zijn zeer kleine schriftrollen met passages uit de Thora (traditioneel Exodus 12:43-13:16; Deuteronomium 5:1-6:9; 10:12-11:21, maar in Qumran sommige met enige andere passages) die in leren doosjes op het voorhoofd of de linkerarm worden gedragen bij het dagelijkse gebed, of aan de deurpost worden bevestigd (zie Exodus 13:9; Deuteronomium 6:8-9; 11:18-20).
- 7 Vertaling (aangepast) van F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, *Flavius Josephus: Tegen de Grieken [Contra Apionem]*, Amsterdam 1999, 114.
- 8 Daarnaast zijn er ook nog andere teksten waarin Jeremia voorkomt, die aan hem worden toegeschreven of waarin materiaal uit de bijbelse Jeremia is verwerkt, namelijk de zogenaamde Jeremia-apocriefen. Zie García Martínez, Van der Woude en Popović, 890-897. De vraag bij deze verschillende Jeremiateksten is, of er in de oudheid een duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen een 'bijbelse' en 'niet-bijbelse' Jeremia, of dat een dergelijk onderscheid anachronistisch is.
- 9 Het voorbeeld van de tekstuele pluriformiteit van het boek Jeremia staat niet op zichzelf. Qumran biedt ook aanwijzingen van de tekstuele pluriformiteit van het boek Exodus, waarvan manuscripten uit Qumran niet alleen de masoretische tekst (MT) ondersteunen maar ook die van de (harmonerende) proto-Samaritaanse traditie, en verder van Numeri, Jozua, Psalmen en mogelijk Hooglied. Daarnaast is, in het licht van Qumran, gebleken dat ook de *Septuaginta* en de Samaritaanse *Pentateuch* aanwijzingen bieden van de tekstuele pluriformiteit van een aantal boeken, waaronder Genesis, Samuel, Koningen, Ezechiël, Twaalf Kleine Profeten, Spreuken en Daniël en mogelijk Rechters, Job en Klaagliederen. Voor de Psalmen zie mijn bijdrage 'De receptie van het Psalmenboek in Qumran: Psalmen en Psalmencitaten in de Dode Zeerollen' in: *Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities* 25 (nog te verschijnen).

- 10 Er is een belangrijk verschil tussen een ‘bijbels’ boek en de tekst als zodanig: het boek kan gezaghebbend zijn geweest (bijvoorbeeld Jeremia, Ezechiël, de Psalmen, etc.), maar de precieze tekstvorm niet, omdat deze nog niet gefixeerd, maar ‘beweeglijk’ was. Tekstuele verschillen waren geen probleem voor de gezaghebbendheid van een boek. Zie o.a. het werk van E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*, Grand Rapids 1999, 3-120; idem, ‘From Literature to Scripture: Reflections on the Growth of a Text’s Authoritativeness’ in: *Dead Sea Discoveries* 10 (2003), 3-25.
- 11 Er waren natuurlijk wel degelijk gezaghebbende boeken, zoals de eerste vijf boeken van Mozes, maar ‘bijbels’ kunnen ze strikt genomen in die periode nog niet genoemd worden. Ze waren niet exclusief gezaghebbend. Er waren ook andere in die tijd gezaghebbende boeken die uiteindelijk niet in ‘onze’ Bijbel terecht zijn gekomen, zoals *1 Henoch* en *Jubileëën*, die echter wel in de Ethiopische Bijbel zijn overgeleverd. Deze historische situatie maakt het noodzakelijk om het predicaat ‘bijbels’ en daarom ook ‘niet-bijbels’ voor specifieke teksten of manuscripten uit het vroege Jodendom niet zonder enige reserve te hanteren.
- 12 4Q385 fragment 2. Zie García Martínez, Van der Woude en Popović, 899-900.
- 13 Zie ook mijn bijdrage ‘Bones, Bodies and Resurrection in the Dead Sea Scrolls’ in: T. Nicklas, *The Human Body in Death and Resurrection*, Berlijn 2010. Voor een ander perspectief, zie J. Tromp, “Can These Bones Live?” Ezeziel 37:1-14 and Eschatological Resurrection’ in: H.J. de Jonge en J. Tromp, *The Book of Ezeziel and its Influence*, Aldershot 2007, 61-78.

Dr. M. Popović is directeur van het Qumran Instituut en universitair docent Oude Testament en het vroege Jodendom met speciale aandacht voor Qumran en de Dode Zeerollen aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.